

वैदिक साहित्यातील ऋषभवाचक संज्ञा

आणखी याच परंपरेतील स्मृतिग्रंथ, महाभारत, वायुपुराण, विष्णुपुराण भागवतपुराण, भगवद्गीता इत्यादी हिंदू साहित्यातही वरील समणमुनींचा व विशेषतः वृषभदेवांचा जीवन वृत्तान्त आढळतो. त्यातील काही ठळक उदाहरणे सहज देता येतील. विष्णुपुराण, द्वितीयांश, अ.१/२७-२८ मध्ये तर ऋषभनाथ एकछत्री असे पहिलेच राजे होते. व त्यांनी नंतर दिंगबर दीक्षा धारण केली असा उल्लेख आहे. या पहिल्या जैन तीर्थकरांचा उल्लेख साहित्यात निरनिराळ्या पदावलीत व संबोधनामध्ये स्वीकारलेला आढळतो-----

- १) काश्यप- ऋषभाच्या तेजाला (भामंडलाला) अनुसरून त्याला प्राप्त झालेला गुणविशेषण. नंतरच्या परंपरेत मात्र ते गोत्राचे नाव ठरले.
- २) इक्ष्वाकू- ऋषभाच्या वंशाचे नाव.
- ३) हिरण्यगर्भ- ऋषभनाथ गर्भस्थ असताना गर्भकल्याणकाच्या महोत्सवाला अनुसरून न इंद्राच्या आज्ञेने नित्य सुवर्णवृष्टी होत असे, त्याला अनुसरून प्रशंसार्थक विशेषण.
- ४) ब्रम्हा- मन्वंतरकालीन परिवर्तनाच्या शेवटी कृतयुगाची रचना केली म्हणून निर्मितिदर्शक पदवी.
- ५) आदीश्वर
- ६) आदिराज- कृतयुगापूर्वी राज्यसंस्था नव्हती. कृतयुगारंभीचा प्रथम राजा म्हणून ही संबोधने.
- ७) आदिदेव
- ८) स्वयंभू- कृतयुगापूर्वीचा यांचा जन्म झाला होता. कृतयुगातील सृष्टी असून पूर्ण झाली नव्हती. कृतयुगातली लोकांनी ऋषभाचा जन्मप्रसंग पहिलाच नव्हता. शिवाय गुणांनी व कर्मांनीहि ते स्वतः परिपूर्ण होते. म्हणून अवस्थादर्शक वर्णन.
- ९) विधाता- कृतयुगारंभी सर्व लोकांच्यासाठी तीन प्रकारच्या जीवनोपायांचे विवरण व समाज व्यवस्था प्रथमतः यांनीच केली म्हणून तोच एकमेव विधायक कार्यकर्ता.
- १०) पितामह- भरतवर्षातील सर्व मानव भरतचव्रीची प्रजा बनल्याने भरताच्या वडीलांना साहजिकच सर्व लोक पितामह म्हणू लागले.

शुक्ल यजुर्वेद

ज्याप्रमाणे उत्तरज्झयण आगमामध्ये (जन्नइज्ज, १६)-

णक्खत्ताण मुहं चंदो धम्माण कासवो मुहं ।

अर्थात सर्व नक्षत्रसमूहांमध्ये चंद्र जसा मुख्य आहे तसे ऋषभनाथ धर्माचे मुख (धर्मतीर्थाचे

प्रवर्तन करण्यामध्ये प्रमुख) आहेत असे विधान आहे, त्याच अर्थाचे विधान शुक्ल यजुर्वेदातही सापडते-

स्तोकानामिदुं प्रति शूरं ह इन्द्रो वृषभायमाणो वृषभस्तुराषाट् धृतभ्रषा मनसा मोदमानाः स्वाहा देवा
अमृता

मादयन्ताम् ॥ २० / ४६

ज्याप्रमाणे चंद्र हा सर्व नक्षत्रांमध्ये इंद्र (श्रेष्ठ) आहे त्याप्रमाणे सर्वसमर्थ असा वृषभनाथ जगातील सर्व धर्मप्रवर्तकांमध्ये ज्येष्ठ आहे. म्हणून देवता नेहमी त्याचेच आवाहन करतात आणि शुद्ध मनाने व आनंदाने पूजा-सत्कार करतात.

श्वेताश्वतर उपनिषद

श्वेताश्वतर उपनिषदामधील---

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्
यो वै वेदांश्च प्राहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशम्

(जो विश्वाचा प्रथम विधाता आहे, जो सर्व ज्ञानाचा प्रवक्ता आहे त्याला मी माझा बुद्धीचा प्रकर्ष होण्यासाठी मोक्षाची अपेक्षा बाळगून शरण जातो. (अशा वेळी उद्बोधक वाटतात.

भागवतपुराणात ऋषभांचा इतिहास

भागवतपुराण एक श्रेष्ठ धर्मग्रंथ आहे. याच्या पाचव्या स्कंधातील ३ ते ७ अध्यायांमध्ये जैन तीर्थकार ऋषभनाथांच्या जीवनातील काही ठळक प्रसंगांचे विवरण आहे. तेथे ऋषभांना अगर वृषभांना स्पष्टतया दिगंबर धर्मगुरु म्हटले आहे, प्रत्यक्ष परमात्मा विष्णूनेच दिगंबरांच्या धर्माचा उपदेश करण्यासाठी नाभिराजाचा पुत्र म्हणून जन्म घेतला. दिगंबर मुनी उग्र तपश्चर्या करतात. ते अतिशय ज्ञानी असतात. कडक ब्रम्हचर्य व्रत पाळतात (ब्रम्हणोत्पत्तिमार्तण्ड, प्रकरण ५८/श्लोक५९) विष्णूने दिगंबर जैन धर्म विशद करण्यासाठी अवतार घेतला या विधानाचा दुसरा एक महत्वाचा अर्थ असा होतो की---

- ऋषभापूर्वीही कधीकाळी जैन धर्म अस्तित्वात होता. जैनांच्या श्रद्धेप्रमाणेच नव्हे तर तर्कसिद्ध तत्त्वप्रणालीप्रमाणेही जैन धर्माला खरा आरंभ नाहीच. तीर्थकर निरनिराळ्या कालखण्डात त्या धर्माचा उपदेश करतात आणि नवी तीर्थपरंपरा चालवितात एवढेच. त्यांना विश्वगुरु मानतात, स्वभावतःच जैन तत्त्वज्ञान एक शाश्वत तथ्य आहे. शिवाय क्षेत्रातील नित्य विहरमान तीर्थकर जैन धर्माचा नित्य उपदेश करीत असतात.
- ऋषभांना येथे ८ वा अवतार मानले आहे. नाभिराज इत्यादि पूर्वीचे ७ मनू लक्षात घेता ८ वा शलाका पुरुष असे म्हणण्यामधील आशय स्पष्ट कळतो. ऋषभापूर्वीच्या युगाला मनुयुग म्हणतात. त्या काळची लोकस्थिती वेगळी होती. कृतयुगाची सृष्टी मात्र ऋषभाने केली. राज्यसंस्थेचा उदय याच काळी झाला म्हणून तो जसा आठवा मनू तसा पहिला राजा म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्या आंतरकालामध्ये त्यांची आरंभीची कामगिरी मनूप्रमाणे होती. जैन प्रणालीप्रमाणे देखील ऋषभाला नाभीनंतरचा मनू, गृहस्थाश्रमीचा पहिला राजा आणि

दीक्षेनंतरचा पहिला तीर्थकार अशा तीन प्रकारचे व्यक्तिमत्त्व लाभलेले आहेच. हा युगादिकालीन महत्त्वाचा इतिहास दोन्ही पक्षी समान आढळतो. या सुसंगतीला आणि एकमुखी मान्यतेला फार मोठा अर्थ आहे!

वातरशना मुनी व समण परंपरा

- भागवत पुराणात आढळणारी तिसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे वेदातील (वातरशना(मुनीसंबंधीचे स्पष्टीकरण. वेदातील वातरशना व त्यासमान काही पदांचा अर्थ तेथे अनुमानानेच लावावा लागतो. त्यामुळे पुष्कळ वेळ तर्काला जास्त वाव मिळतो. मात्र भागवत स्कंध ५ मधील तिसऱ्या अध्यायामध्ये वातरशना मुनी म्हणजे समण परंपरेतीलच मुनी होत असा स्पष्ट उल्लेख आहे.

-----वातरशनानां श्रमणानाम् ऋषीणां

ऊर्ध्वमश्विनां शुक्लया तन्वावतता ॥ २० ॥

----भागवत, ५/३/२०.

समणऋषी व वातरशना मुनी एकच असल्याचा हा स्पष्ट उल्लेख वेदातील कित्येक पदांचा अर्थ स्पष्ट समजण्यास मदत करतो. त्यावरून वेदातील कित्येक ओळीमध्ये जैन तीर्थकरासंबंधी कसा व किती आदरभाव व्यक्त केला आहे याची खात्री पटते. शिवाय या भागवतात भ. ऋषभनाथांना भगवन्, देवः, महामुनिः, योगेश्वरः, पुराणपुरुषः, महायोगी, राजर्षिः, शरीरमात्रपरिग्रहः, गगनपरिधानः, प्रेयव्रतः, आद्यपुरुषः, आर्यः, सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगणानां परमगुरुः इ. इ., महान आदरदर्शक पदांनी आळविले आहे. या सर्व पदावलीमध्ये जसा आदरभाव भरलेला आहे तसेच त्यांचे जीवनचरित्र, जीवनातील विशिष्ट घटना, त्यांचा धर्ममार्ग, त्यांची कर्तव्ये, त्यांचे शिष्यगण, त्यांचा काल, त्यांचे नृपतित्व, त्यांची व्रते इत्यादी अनेक बाबीवरही स्पष्ट प्रकाश पडतो.

- या सर्वापेक्षा जास्त महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे आत्मविद्या-प्रणेतारांचा प्रश्न होय. वैदिक आर्य मूलतः अध्यात्मवादी नव्हेतच. वेदातील त्यांची उपासना निश्चितपणे आध्यात्म-विरहित आहे. विदेह व मगध येथील त्यांच्या अनंतरकालीन वास्तव्यात तेथील मूळच्या समण संस्कृतीपासून आत्मविद्या आत्मसात करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यांच्या आध्यात्मिक अनुचिंतनाचे

अधिष्ठान विदेहातील क्षात्रवंशी जनकराजालाच मिळालेले आहे. यावरूनही हे विधान सत्य ठरते. शिवाय आत्मविद्येमध्ये वैदिक ऋषी नव्हे तर समण-मुनीच पारंगत होते या विधानाला भागवतपुराणासारख्या सर्व प्रमाणभूत ग्रंथांचीहि पवित्र साक्ष आहे. मुनी, समण, वातरशना, ब्राह्मण ही सर्व पदे एकार्थवाची आहेत एवढेच नव्हे तर आत्मविद्येचे तेतृतवही याच परंपरेतील मुनीकडे जाते. हे सर्व मुनी ऋषभांच्या कुळातील ज्ञानदीप होते (ऋषभकुळी कुळदीप । (एकनाथी भागवत, अ.२, मराठी पद्य १७२). ते सर्व आध्यात्मविद्येत विशारद असल्याने सर्वजण त्यांची प्रशंसा करतात. आत्मानुभवातील परिपक्वता हेच त्यांचे खास वैशिष्ट्य. याच आत्मानुभूतीरूप सम्यक्त्वाच्या प्रभावाने मरणाचे भय नष्ट होते. या समण मुनींच्या केवळ स्मरणाने संसारावरस्था संपते आणि भाविकांना निश्चितपणे मुक्ती मिळते. ही ऋषभप्रणीत आत्मविद्येची परंपरा वेदपूर्वकालीनच नव्हे तर त्याहिपेक्षा फारच प्राचीन आहे. सर्व आत्मवेदी मुनी याच ऋषभ-भरत-संस्कृतीच पाईक आहेत. त्यांचे तीर्थ एक आहे. त्यांचे तीर्थानुष्ठानही समानच आहे. या प्रकारच्या विधानाला श्रीमद्भागवतपुराणातील एकाच श्लोकाची साक्ष पुरेशी आहे---

नवाभन्महाभागा मुनयो ह्यर्थशंसिनः ।

श्रमणा वातरशना आत्मविद्या-विशारदाः ॥

-- भागवतपुराण, ५/११/२०

या श्लोकावरील एकनाथी टीकाही तितकीच प्रत्ययत्माक व सुस्पष्ट आहे---

आत्माभ्यासी परिश्रम । करुन निरसिले कर्माकर्म ॥

यालागी ते अकृताश्रम । निजनिभ्रम स्वयें जाहले ॥ १७३ ॥

शाद्वबोधें सदोदित । ब्रम्हज्ञान-पारंगत ॥

शिष्य-प्रबोधी समर्थ । परमाद्भुत अतिदक्ष ॥ १७४ ॥

ते ब्रम्हविद्येचे चालते डिंब । त्यांचे अवेव ते ब्रम्हकोंब ॥

आत्मविद्येचे पूर्ण बिंब । स्वयें भूस्वयं परब्रम्ह ॥ १७५ ॥

ज्यांचे नाम ऐकतां । कांपत काळ पळे मागुता ॥

संसार नुधवी माथा । नाम स्मरतां जयांचें ॥ १८० ॥

-----एकनाथी भागवत, २/१७३ ते १७५ व १८०

आत्मविद्या विंवा ब्रम्हज्ञान तर ऋषभसंस्कृतीमधील मूळ प्रेरणातत्त्व होय. समस्त जीवन-व्यापारातील त्याच्या सर्वकश अवगाहनतेची संवेदना दबून राहण्यासारखी नसल्याने ऋषभसंस्कृतीतील आत्मज्ञानाचे स्थान अमूलाग्र प्रकाशमय आहे. भगवान ऋषभदेव आणि इतर सर्व तीर्थकार यांची दिव्यध्वनी प्रकाशमय आहे. भगवान ऋषभदेव आणि इतर सर्व तीर्थकार यांची दिव्यध्वनी आणि त्याच परंपरंतील अखील श्रुतागम अधतासिध्दान्ताने केवळ भारावून गेला आहे. म्हणून जैनगमामध्ये ऋषभत्व आणि ब्रम्हत्व एकाकार आढळतात. अशा एकस्वरूपी एकात्मतेमुळे ऋषभसंस्कृतीतील महत्त्वाच्या सर्वच तथ्यांना ब्रम्हशब्द वापरण्याची परंपरा जैन साहित्यात निर्माण झाली आहे.-----

आत्मानि मोक्षे ज्ञाने वृत्ते ताते च भरतराजस्य ।

ब्रम्होति गीः प्रगीता न चापरो विद्येते ब्रम्हा ॥

-- यशस्तिलकचंपू, आश्वास ६८, पान २९९.

अर्थात् आत्मा, मोक्ष, केवळज्ञान, यथाख्यात चारित्र आणि भरतचक्रीचे पिता या सर्वांसाठी ब्रम्ह ही संज्ञा प्रख्यात झाली आहे. याशिवाय असा ब्रम्हा मुळीच विद्यमान नाही.

भरतपिता ऋषभदेव म्हणजेच ब्रम्ह अशी जैनांची पक्की खात्री आहे.

अशा प्रकारची सार्वत्रिक सुसंगती, जैन-जैनेतर परंपरेतील संस्कृत, प्राकृत, मराठी इत्यादी सारस्वताच्या सर्व प्रांगणामध्ये अखंडित आहे. ऋषभ, भरत, प्रथम पार्थिव, तीर्थकर, प्रजापती आणि विश्वगुरु या अर्थांच्या सर्व पदावलींचा संबंध एकत्र गुंफविणारी कुवलयमालेतील पुढील साक्ष तुष्टीप्रद ठरेल !

असि किर एत्थ पढम-पत्थिवो कय-धम्माधम्म- ववत्थायारो
भयवं पयावई । तेण किर भरह-णरिंद-पमुहस्स णियय-
पुत्त-सयस्स साहिओ एस कालाकालावो ॥

--कुवलयमाला, पा. २१/२४-२५

यावरुन ऋषभनाथ म्हणजेच पहिला राजा, आत्मविद्येचा प्रणेता, पहिला तीर्थंकर, प्रजापती, भगवान, भरतदिक शंकर पुत्रांचे जनक आणि कृतयुगांरंभी योगक्षेमानुयोगाच्या सर्व कला शिकविणारे विश्वगुरु होत! या सर्व पदावलींतून समण-संस्कृतीचा एकसंधी प्रवाह स्पष्टतया प्रतिभासित झाल्याशिवाय राहात नाही.

परंपरेतील विश्वसनीयता

अशा प्राकारे कृतयुगाचा आरंभकाल, नाभिराज, ऋषभदेव व भरतचक्री यांचे व्यक्तिमत्त्व व त्यांची थोर कामगिरी, त्यांचा जीवनविषयक दृष्टिकोन इत्यादि मानवी मनाच्या व संस्कृतीच्या क्षेत्रातील महत्त्वाच्या बाबींवर जैनांचे व या वैदिक परंपरेतील लेखकांचे किती एकमत आहे हे पाहिल्यावर आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहात नाही. अशा स्वक्षेत्रातील व परक्षेत्रातील सुसंगत पुराव्यावरुन या तीन व्यक्तींच्या व त्यांच्या परंपरेतील इतर व्यक्तींच्या जीवनातील महत्त्वाच्या घटना आणि एकदंर लोकांची संस्कृती यासंबंधीच्या इतिहासावर विश्वास ठेवण्याशिवाय सध्या तरी दुसरा मार्ग नाही. या एकनिष्ठतेमुळेच या देशाच नामकरणासंबंधीही जो उल्लेख आढळतो तोही सर्वत्र सुसंगत व एकस्वरूपीच आहे. त्यातून इच्छेनुसार पळवाट काढण्याचा जे कोणी प्रयत्न करतात त्यांना आजपर्यंत तरी यश आलेले नाही.

बहुतेक सर्व पुराणांचे आजचे स्वरूप इ.स.न.५०० वर्षांच्या पूर्वीच निश्चित झालेले आहे. काही पुराणांची रचना त्याहून उशीराही झालेली आहे. या ग्रंथांचे स्वरूप इतिवृत्तापेक्षा पुराणाप्रमाणेच असले तरी त्यातील इतिवृत्तात्मक भागही टाकावू ठरत नाही. त्यांचा

इतिहासाकरीता कसा उपयोग करुन ध्यावा याचे विवेचन पूर्वीच्या इतिहास-प्रकरणामध्ये केलेले आहेच. केवळ आपल्या देशाच्या नामकरणासंबंधीच नव्हे तर इतर अनेक घटनांचा अगदी सुसंगत वृत्तांत सहजतया मिळतो. प्राचीन जगासंबंधीच्या आणि आपल्या दशासंबंधीच्या भौगोलिक ज्ञानाच्या बाबतीत त्या सर्व पुराणांमध्ये इतकी सुसंगत एकवाक्यता आहे की कोणाही वाचकाला अचंबा वाटल्याशिवाय राहात नाही. ते ज्ञान आजच्यासारखे शास्त्रशुद्ध व प्रयोगसिद्ध नसेल! पण त्या निरनिराळ्या काळातील सत्र लेखकांसमोर एखादी विश्वसनीय परंपरा निश्चितपणे विद्यमान होती ही गोष्ट मान्य करण्याशिवाय गत्यंतरच उरत नाही. शिवाय या पुराणातील काही भाग इ.स.न.पूर्व ६०० वर्षांपूर्वी किंवा त्याहूनही जास्त प्राचीन आहे. यासंबंधी मुळीच शंका बाळगता येत नाही.

६ व्या शतकातील बाणभट्टाने आपल्या (कादंबरी(ग्रंथात हेमकूट पर्वताच्या स्थानासंबंधी विवरण देत असताना देशाचे नाव भारतवर्ष आहे असे विधान दोन वेळा केले आहेइ

इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद् भारतवर्षादुत्तरेणान्तरे किमुरुषनाम्नि वर्षे
वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवास : ।

भौगोलिक सहमत

पृथ्वीचा आक १२ कमळाप्रमाणे किंवा पुष्कराप्रमाणे आहे असे विधान करण्यात सर्व पुराणग्रंथ सामान्यतः सहमत असल्याचे दिसतात.

- चतुर्महाव्दीपवती सेयपर्वी प्रकीर्तिता //८३//

चत्वारो नैकवर्णाढ्या महाव्दीपाःपरिश्रुताः //८४//

भद्रश्च भरताश्चैव केतुमालाश्च पश्चिमाः /

उत्तराः कुरवश्चैव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः //८५//

- वायुपुराण, अ. ४१/८३ ते ८५.

अर्थात् या खण्डप्राय देशाचे (१) भद्र, (२)भरत, (३) केतुमाल आणि (४) उत्तरकुरु असे चार विभाग असून त्यांना महाव्दीप म्हणतात, असा वायुपुराणात उल्लेख आहे. याटिकाणी उर्वी या पदाचा उपयोग बृहद्भरतव्दीप या अर्थाने केलेला असावा असे दिसते. उर्वी याचा अर्थ संपूर्ण जग असा घेतलेला दिसत नाही.

भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निबोधत //७//
इन्द्रव्दीप कशेरुश्च ताम्रपर्णी गभस्तून् /
नागव्दीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः //८//
अयं तु नवमस्तेषा व्दीपः सागरसंवृतः/
योजनानां सहस्रं तु व्दीपोऽयं दक्षिणोत्तरः//९//

- मत्स्यपुराण, अध्याय ११४, श्लोक ७ ते ९.

उत्तर च समुद्रस्य हिमवद्दक्षिणं च यत् ७५^६
वर्ष यद्भारतं नाम यत्रेयं भारती प्रजा^६
भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदाःप्रकीर्तिताः^६
इन्द्रव्दीपः कशेरुश्च ताम्रपर्णी गभस्तिमान्^६
नागव्दीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः^६
अयं तु नवमस्तेषां व्दीपः सागरसंवृतः^६
योजनानां सहस्रं तु व्दीपोऽयं दक्षिणोत्तरम् ८०^६

- वायुपुराण, अ.४५/७५ ते ८०.

- शृणुध्वं भारतं वर्ष नवभेदेन भो व्दिजाः^६

समुद्रान्तरिता ज्ञेयास्ते समाश्च परस्परम् २४^६

इन्द्रव्दीपः कशेरुश्च ताम्रपर्णी गभस्तिमान्^६

नागव्दीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः^६
पृथिव्यां भारत वर्षे कर्मभूमिरुदाहता^६
निवासं भारते वर्षे आकाडक्षन्ति सदा सुराः^६
न भारतसमं वर्षे पृथिव्यामस्ति भो वृद्धिजा :^{६७२}

याशिवाय ७५ व ७८ श्लोक देखील लक्षणीय आहेत.

— ब्रम्हपुराण, अध्याय २७.

मत्स्य वायु आणि ब्रम्ह इत्यादी पुराणांमध्ये विशाल भारतवर्षाचे (१) इन्द्रव्दीप, (२) कशेरु, (३) ताम्रपर्ण, (४) गभस्तिमान्, (५) नागव्दीप, (६) सौम्य, (७) गन्धर्व, (८) वारुण आणि (९) हा भरतखण्ड असे ९ भूविभाग सांगितले आहेत.

व्दीपो हयुपनिविष्टोऽयं म्लेच्छैरन्तेषु सर्वशः^६
यवनाश्च किराताश्च तस्यान्ते पूर्वपश्चिमे^६
आयतस्तु कुमारीतो गंगायाः प्रवहावधिः^६
तिर्थगूर्ध्वं तु विस्तारः सहस्राणि दशैव तु^६

— मत्स्यपुराण, अ. ११४.

— (B.O.R. Annals, Vol. 36 (1955) pp.114 to 118)

आणि या नवव्या खंडविभागाच्या सर्व सीमा म्लेच्छांनी व्यापलेल्या आहेत. पूर्व - पश्चिमेच्या सीमेला यवन आणि किरात आहेत. हयाचा विस्तार दक्षिणेकडील कन्याकुमारीपासून उत्तरेला हिमालयापर्यंत (गंगेच्या उगमापर्यंत) १० हजार (योजना) आहे. या प्राकृतिक विवरणावरून हे सर्व वर्णन याच भारताचे आहे हे ओळखण्यास कोणतीच अडचण उरत नाही. आणि मत्स्यपुराणातील---

इह स्वर्गापवर्गार्थं प्रवृत्तिरिह मानुषे^{१४}
यस्त्वयं मानवो व्दीवस्तिर्यग्यामः प्रकीर्तितः^{१५}
य एवं जयते कृत्स्नं स सम्राडिति कीर्तितः^{१५}

— मत्स्यपुराण, अ. ११४/१४-१५

या ओळखवरुन या भरतवर्षाचा मनूचा व्दीप किंवा मानव व्दीप असेही म्हणतात.

सर्वच मानवी जीवांना भारतवर्षाचे रहिवासी म्हटले आहे त्यावरुन मूळ कल्पनेप्रमाणे भरतवर्षाचा विस्तार उत्तरेला हिमालयापलीकडेही असून त्यात नऊही व्दीपांचा समावेश होत असे पण नंतरच्या काळी तो विस्तार साधारणपणे विभाजनापूर्वीच्या आपल्या देशाच्या सीमेएवढा मर्यादित झाला. भरताला मनू म्हणून वाखाणण्याच्या एका निश्चित भूमिकेवर त्याच्या वर्षाला मनूचा वर्ष या अर्थाने मानववर्ष किंवा मानवव्दीप असेही म्हणतात.

साहित्यिक प्राचीनता-

वैदिक परंपरेतील हे सर्व साहित्य प्राचीन आहे. त्याची सध्यःस्थितीतील ग्रंथरूप रचना, इतर सर्व भारतीय ग्रंथांप्रमाणेच, जितकी प्राचीन आहे त्यापेक्षा त्यातील वृत्तांताचा परंपरा आधिक प्राचीन आहे. ही सर्व परंपरा वैदिक आर्यांच्या आगमनकालातकीच जुनी आहे. पण त्यामध्ये कालमानानुसार नवी वाढ, बदल, पुनर्मांडणी नवा विषय अन्तर्भूत करणे इत्यादी प्रक्रिया वारंवार होत असाव्यात. त्यामुळे आजमितीला त्यांचा काल निश्चित करणे कठिण आहे. सर्वात जुना ग्रंथ ऋग्वेद होय. मॅक्समूलरच्या मते त्याचा काल इ. सनपूर्व १२०० वर्षांचा आहे. नंतरचा काल सामान्यतः स्मृतिग्रंथांचा. पुराणे त्या मानाने नंतरचेच आहेत. पण नारदपुराण, कुर्मपुराण, अग्निपुराण, मत्स्यपुराण, ब्रम्हाण्डपुराण इत्यादी काही महत्त्वाची पुराणे व त्यातील काही भाग इ. सनाच्याही पूर्वीचा आहे. भागवत पुराणही महत्त्वाचा ग्रंथ असून त्यातील विषयही अतिप्राचीन म्हणून मान्यता पावलेला आहे. या सर्व ग्रंथात युगादी कालाचा परंपरागत इतिहास जतन करून ठेवलेला आहे. आपल्या देशाच्या नामकरणाबाबतीत पुराणादिक सर्व ग्रंथांचे एकमुखी विधान कौतुकास्पद आहे --

अग्निपुराण

अग्निपुराण हा एक प्राचीन ग्रंथ आहे. त्याला भारतीय विद्यासमूहांचा कोष म्हणून मान्यता आहे. तो एक विशालकाय ग्रंथ असून त्यात केवळ अध्यायांची संख्या ३८३ आहे. त्यात नानाप्रकारच्या विषयांचा समावेश आहे. धर्म ज्योतिष राजनिती आयुर्वेद अलंकार छंद व्याकरण योग वेदान्त इत्यादी विषयाबरोबरच प्राचीनतम इतिहास किंवा इतिहाससम वृत्तात मोठ्या प्रमाणात संकलित झालेला आहे. यासंबंधी (आग्नेये हि पुराणेऽस्मिन् सर्वा विद्याः प्रदर्शिताः/(हे विधान अक्षरशः सत्य आहे. यातही भरतवर्षाच्या नामाभिधानासंबंधी स्पष्ट विधान आहे. त्यामुळे संबंधित भरत हा कोण व कोणत्या वंश परंपरेतला यासंबंधी कोणतीही शंका उरत नाही. नाभिराज वृषभदेव भरतचक्र ही वंशावली सूर्य प्रकाशाइतकी स्पष्ट आहे. त्यात नाभिराजकालीन कृतयुगापूर्वीचाही मानवी जीवनक्रम पहावयास मिळतो आणि भरतानेही वडिलाप्रमाणेच आपल्या मुलाला राज्य देऊन राज्यकालानंतर मुनिधर्माचे पालन केले अशा प्रकारे त्यांच्या चार पिढ्यांचा उल्लेख सलग आढळतो. ---

जरामृत्युभयं नास्ति धर्माधर्मो युगादिकम्^१
नाधर्मं मध्यमं तुल्या हिमादेशातु नाभितः^{१०}
ऋषभो मरुदेव्यां च ऋषभाद् भरतौऽभवत्^{११}
ऋषभोऽदात् श्रीः पुत्रे शालग्रामे हरिं गतः^{१२}
भरताद् भारतं वर्ष भरतात्सुमतिस्त्वभूत्^{१३}
भरतो दत्तलक्ष्मीकः शालग्रामे हरिं गमः^{१४}

- अग्निपुराण अध्याय १०८/१० ते १२७

कृतयुगाच्या अगोदर हिमालयापर्यंत पसरलेल्या नाभिराजाच्या राज्यात म्हातारपणाचे व मरणाचे भय नव्हते. धर्म व अधर्म असा कोणताही भेद नव्हता. अधर्म घडतच नव्हता. जघन्य असे काही नव्हते, मध्यमही नव्हते. सर्व काही उत्तमच होते, नाभिराजाला मरुदेवीपासून ऋषभ नावाचा मुलगा झाला. नंतर त्या ऋषभाला भरत नावाचा मुलगा झाला.

ऋषभाने राज्यलक्ष्मी भरताला दिली आणि त्याने मुनिधर्म स्वीकारलाणे याच भरत राजामुळे त्या नाभीच्या वर्षाला (अजनाभवर्षाला) भारतवर्ष असे नाव पडले. भरत राजाला सुमती मुलगा झाला. राज्यलक्ष्मी आपल्या मुलाला दिल्यावर राजर्षी भरतानेही मुनिधर्म (संन्यासश्रम) स्वीकारला.

मार्कंडेयपुराण

मार्कंडेयपुराणामध्येही या वर्षाच्या नामकरणाचा इतिहास आढळतो. तोही वरील विधानाशी अंत्यंत सुसंगत आहे. या ग्रथाची रचना मार्कण्डेय ऋषींनी केली आहे. शंकराचार्यांनी आपल्या (वेदान्तसूत्रभाष्य) या प्रसिध्द ग्रथांत यातील दोन श्लोकांचे अवतरण घेतलेले आहेण यावरून हा ग्रंथ आइवया शतकाच्याही पूर्वीचा आहे हे निश्चित. पाश्चात्य विव्दानही याला प्राचीन मानतात. पार्जितर साहेबांने इंग्रजी भाषेत याचा अनुवाद केला आहे. सुरवतीच्या काही अध्यायांचा जर्मन भाषेतही झाला आहे. याला विशाल प्रमाणात लोकप्रियता लाभली आहे. यातील एक भाग (दुर्गासप्तशती) नावाने प्रसिध्द आहे. यात १३८ अध्याय असून श्लोकसंख्या ९००० आहे. यातील भरताच्या शंभर भावाचाही उल्लेख बरोबर असून ऋषभाची मुनिदीक्षा तपश्चर्यात्मक होती असे स्पष्ट सुचविले आहे---

स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वमाद्ये त्रेतायुगे तर्था
प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तैः पौत्रैः स्वायंभुवस्य च^१३२
आग्नीधाय पिता पूर्व जम्बूद्वीपं ददौ द्विजं^१३३
आग्नीधसूनोर्नाभेस्तु ऋषभोऽभूत् सुतो द्विजं^१३९
ऋषभाद्भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताद्धरः^१
सोऽभिषिच्यर्षभः पुत्रं महाप्रावाज्यमास्थितः^१४०
तपस्तेपे महाभाग पुलहाश्रमसंश्रयः^१
हिमाह्नं दक्षिण वर्ष भरताय पिता ददौ^१४१
तस्मात्तु भारतं वर्ष तस्य नाम्ना महात्मनः^१४२

हे व्दिजांनो! त्रेतायुगाच्या पुर्वकाळाच्या आरंभी स्वायंभुवानंतर प्रियव्रताच्या पुत्र पौत्रापैकी आग्नीधला त्याच्या पित्याने जंबूद्वीपाचे राज्य दिले होते. आग्नीध्राचा मुलगा नाभी. आणि नाभीला ऋषभ नावाचा मुलगा झाला. ऋषभाच्या पोटी भरत जन्मला. तो भरत मोठा वीर असून ऋषभाच्या शंभर मुलामध्ये ज्येष्ठ होता. ऋषभ राजाने आपला पुत्र भरत याला राज्याभिषेक केला. नंतर त्याने महान प्रव्रज्यावस्था स्वीकारली. पुलहाश्रमसमध्ये राहून त्यांनी तपश्चर्या केली. (जंबूद्वीपाच्या) दक्षिणेकडील ज्या हिमवर्षाचे राज्य भरताला त्याच्या पित्याने दिले त्या वर्षाला भरतवर्ष असे नवे नाव त्या भरताच्या नावाच्या मोठेपणामुळेच लाभले आहे.

या मार्कण्डेय पुराणामध्ये प्रियव्रत मनूने जंबुद्वीपाचे राज्य आग्नीधाला कसे दिले ते स्पष्टपणे सांगितले आहे. सामान्यपणे अशिया खण्डाच्या दक्षिणपूर्वार्धालाच जंबूद्वीप मानतात. वरील नव विभागांवरून समजते की भरतखण्ड हा भारतापेक्षा वेगळा व मोठा असावा. कारण भरतखण्डाचेच ९ विभाग असून त्यापैकी ९ व्या विभागाचे नाव भरत असे आहे. एखादे धार्मिक पूजा-विधान करतानाइ

(अद्य श्रीब्रह्माणो द्वितीयपरार्धे श्रीश्वेतवराहकल्पे वैवस्मतमन्वन्तरे अष्टा विंशतितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणे भूर्लोके भरतखण्डे जम्बुद्वीपे दण्डकारण्ये देशे-----,

इत्यादी जो नेहमीचा संकल्पमंत्र म्हणतात त्यावरून जंबुद्वीप हा भरतखण्डाचाच एक विभाग मानला आहे. परंतु प्रसिद्ध ९ द्वीपांमध्ये जम्बुद्वीपाचे नाव अंतर्भूत नाही. यावरून आग्नीध्र याला मिळालेल्या जंबुद्वीपाची व्याप्ती फार मोठी असावी असे दिसते. आणि त्यापैकी फक्त दक्षिणेकडच्या हिमवर्षाचेच राज्य ऋषभाने भरताला दिले असे ठरते. पण इतर सर्व उल्लेख इतके स्पष्ट आहेत की भरताला मिळालेल्या भूभागासंबंधी कोणताही संशय उरत नाही. भूगोलज्ञानासंबंधीचा असा हा गोंधळ जैन पुराणामध्ये कोठेही नाही. आणि त्यांच्या

मूळ श्रद्धेप्रमाणे जंबूद्वीपाचे भरतक्षेत्रापासून ऐरावतक्षेत्रापर्यंत ७ क्षेत्रविभाग असून ६ वर्षधर पर्वतामुळे ते एकमेकांपासून विभक्त आहेत. चक्रवर्तीही वर्षधर पर्वत ओलाढत नसतो. त्यामुळे संपूर्ण जंबूद्वीपाचे एक राज्य कल्पनेतही उतरत नाही. याच जंबूद्वीपात भरतक्षेत्र आहे यात मात्र शंका नाही. या भरतक्षेत्रापैकी काही विभागाचेच राज्य भरताला वडिलांच्याकडून मिळाले असले तरी स्वतः भरताने दिग्विजय करू न फार मोठ्या प्रमाणात पृथ्वी पादाक्रान्त केली आणि तो सार्वभौम चक्रवर्ती झाला.

मात्र आग्नीधाचा मुलगा नाही, त्याचा मुलगा ऋषभ. आणि भरत हा याच ऋषभाचा पुत्र असून ऋषभानेच भरताला हिमवर्षाचे राज्य दिले. आणि त्याच हिमवर्षाचे नाव भारताच्या नावावरून पुढे भारतवर्ष असे प्रख्यात झाले. हा ऐतिहासिक वृत्तांत मात्र संक्षयातीत आणि सुस्पष्ट आहे. या मुख्य घटनांना बाकीच्या सर्व पुराणादिक ग्रंथांची साक्ष आहे. आणि इतर प्राचीन ग्रंथांमध्येही या वृत्तान्ताला पुष्टी मिळते.

ब्रम्हाण्डपुराण

(भुगोल(विषयाच्या दृष्टीने ब्रम्हाण्डपुराण एक महत्वाचा ग्रंथ आहे. यामध्ये द्वीप, नद्या, पर्वत आणि नक्षत्र यांचे रोचक वर्णन आहे. यातील विषय वायूने व्यासांना सांगितलेला आहे. म्हणून याला (वायवीय ब्रम्हाण्डपुराण(असेही नाव आहे. हा ग्रंथ ब्रम्हाणांनी इ.स.न पाचव्या शतकामध्ये जावा द्वीपात नेला. तेथील प्राचीन भाषेत याचे रुपांतर झालेले आढळते. अर्थातच तो मुळ ग्रंथ यापेक्षाही प्राचीन असलाच पाहिजे. यातील तिसऱ्या पादामध्ये भरतवर्षातील प्रसिद्ध क्षात्रवंशाचे वर्णन सापडते. भरतवर्षाच्या नामकरण-वृत्तान्ताशिवाय येथे ऋषभनाथ हे सर्वश्रेष्ठ राजे होते आणि ते सर्व क्षत्रियांचे पूर्वज म्हणजेच कृतयुगातील पहिलेच नृपती होते असाही स्पष्ट उल्लेख आहे---

नाभिस्त्वजनत् पुत्र मरुदेव्या मरुद्युतिम्^१

रिषभं पार्थिवश्रेष्ठ सर्वक्षत्रस्य पूर्वजम्^{१५९}

रिषभाद् भरतो जज्ञे वीरः^१

सोऽभिषिच्यर्षभः पुत्रं महाप्राब्राज्यमास्थितः^{६०}

हिमाहं दक्षिणं वर्ष भरताय न्यवेदयत्^{६१}

तस्मात्तु भारतं वर्ष तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः^{६२}

- ब्रम्हाण्डपुराण पूर्वार्ध २ अ. १४५९ ते ६१.

नाभिपासून मरुदेवीला महातेजस्वी असा ऋषभ नावाचा मुलगा जन्मला. तो सर्व रांजामध्ये श्रेष्ठ होता. तोच सर्व क्षत्रियाचा पूर्वज होय. त्या ऋषभाला भरत नावाचा पुत्र जन्मला. तो वीर होता. ऋषभाच्या सर्व शंभर पुत्रांमध्ये ज्येष्ठ होता. त्या भरत पुत्राला राज्याभिषेक करुन तो ऋषभनाथ महान तपश्चर्येमध्ये स्थिर झाला. त्यानेच हिमालय नावाच्या पर्वताच्या दक्षिणेकडील वर्ष भरताला दिला होता. त्याच भरताच्या नावावरुन त्या हिमवर्षाला भारतवर्ष असे नाव प्राप्त झाले असे विद्वान् लोक सांगतात.

नारदपुराण

नारदपुराणमध्येही भरताला ऋषभपुत्रच म्हटले आहे. आणि याच भरताच्या नावावरुन या खण्डप्राय देशाला भरतवर्ष असे नाव पडले अशी स्पष्ट ग्वाही दिली आहे. याच ग्रंथाची बृहद्नारदीय अशी ख्याती आहे. १२ व्या शतकातील बल्लालसेन याने आपल्या दानसागर नावाच्या ग्रंथात या पुराणातील श्लोक उद्धृत केले आहेत. शिवाय अकराव्या शतकातील प्रसिध्द प्रवासी अल्बेरुनी याने आपल्या यात्राविवारणामध्ये या पुराणाचा उल्लेख केला आहे. तेव्हा हा ग्रंथ याहीपेक्षा जास्त प्रचीन ठरतो. विष्णुभक्ती हा या ग्रंथाचा मुख्य विषय आहे. यात भरताला जे राज्य मिळाले ते पितामह नाभीपासून पिता ऋषभ राजाला आणि ऋषभपासून भरताला अशा त्रिमागत वंशपरंपरेनेच मिळाले होते असे स्पष्ट विधान आहे. म्हणजे नाभी ऋषभ भरत ही अतूट परंपरा येथेही मान्स आहे. शिवाय भरताचा प्रजापालनाचा विशिष्ट मार्ग व राजधर्मही सांगितला आहे. भरताचा कुलधर्म सांगताना आत्मोद्धासाठी त्यानेही मुनिधर्माचा अंगीकार केला होता हे स्पष्ट केले आहे ---

आसीत् पुरा मुनिश्रेष्ठः भरतो नाम भूपतिः
आषभो यस्य नाम्नेदं भरतखण्डमुच्यते^५
स राजा प्राप्त्यस्तु पितृपितामहक्रमात्
पालयामास धर्मेण पितृवदजनयत् प्रजाः^६

— नारदपुराण, पूर्वखण्ड, अध्याय ४८५ व ६.

पूर्वकाली भरत नावाचा राजा होऊन गेला. तो मुनींमध्येही श्रेष्ठ पदास चढला. तो ऋषभाचा पुत्र होता. त्या नावामुळेच या विशाल देशाला भरतखण्ड असे नाव पडले. वडील व आजोबा यांच्या परंपरेतून चालत आलेले राज्य त्याला मिळाल्यावर त्याने प्रजेचे पालन न्यायाने केले. तो प्रजेला पित्याप्रमाणे वाटत होता.

लिंगपुराण

लिंगपुराण शिवत्वाची मीमांसा करणारा एक महत्वाचा ग्रंथ आहे. त्या विशाल ग्रंथात १६३ अध्याय असून श्लोकसंख्या ११००० आहे. त्यात भगवान शंकराच्या ३८ अवतारांचे विवरण आहे. शक्व व्रते आणि शैव तीर्थक्षेत्रे या संदर्भातील वर्णन व विवेचन मोठ्या विस्ताराने केलेले आहे. तेथेही भरतवर्षाच्या नामकरणासंबंधी नेहमीसारखेच सुसंगत विधान असून त्याशिवाय ऋषभाच्या मुनिधर्मावर चांगला प्रकाश टाकला आहे. त्यांचा आचारमार्ग, साधुवेष, इंद्रिय- संयमानाचा प्रयत्न, वैराग्यभावाचे अधिष्ठान, खडतर तपश्चर्या, वासना - विरहीत अवस्था आणि ज्ञानमय आत्मधर्म इत्यादी विचारात्मक आणि आचारात्मक विषयांवर विचार करण्यासारखी विधाने आढळतात.

नाभेनिसर्ग वक्ष्यामि हिमाडेऽस्मिन्निबोधतं

नाभिस्त्वजनयत् पुत्रं मरुदेव्या महामितीः^{१९}

ऋषभं पार्थिवश्रेष्ठं सर्वक्षत्रस्य पूजितम्^६
ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्रवत्सलः^७
ज्ञानवैराग्यमाश्रित्य जित्वेन्द्रियमहोरगान्^८ २१
सर्वात्मनात्मनिस्थाप्य परमात्मानमीश्वरम्^९
नग्नोऽजटी निराहारोऽचीरीध्वान्तगमो हि सः^{१०} २२
निराशस्त्यक्तसंदेहः शैवमाप परं पदम्^{११}
हिमाद्रेर्दक्षिणं वर्ष भरताय न्यवेदयत्^{१२} २३
तस्मात्तु भारतं वर्ष तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः^{१३}

— लिंगपुराण, ४७ , १९ ते २४.

या हिमावर्षातील नाभिरराजाची वंशावळ सांगतो ती समजून घ्या :-

महान बुद्धिवंत नाभिराजाला मरुदेवीपासून ऋषभ नावाचा पुत्र जन्मला. तो ऋषभ सर्व भूपतीमध्ये श्रेष्ठ होता. सर्व क्षत्रिय त्याला पूजनीय मसनीत असत. त्या ऋषभराजापासून भरताचा जन्म झाला. तो मोठा वीर असून ऋषभांच्या शंभर पुत्रांमध्ये ज्येष्ठ होता. त्या पुत्रवत्सल ऋषभाने भरताचा राज्याभिषेक केला. त्याला ज्ञानप्राप्ती झाल्याने आपल्या वैराग्य भावनेला अनुसरून त्याने इन्द्रियरूपी महासर्पाना जिंकले आणि सर्व अर्थाने आपल्या शुद्ध आणि समर्थ आत्मतत्त्वाची आपल्यामध्येच स्थापना करून शाश्वत सुखाची परमावस्था प्राप्त करून घेतली. ते महामुनी ऋषभनाथ दिगंबर होते. त्याने केशलेच केला होता, आहाराचाही त्याग केला होता, वस्त्राचाही परिहार केला होता. त्याचा तमोगुण नष्ट झाला होता. त्याच्या सर्व वासना निरस्त झाला होत्या. त्याला संशयातील शुद्ध ज्ञानाची प्राप्ती झाली होती तो मंगलमय झाला होता याच थोर ऋषभाने हिमालय पर्वताच्या दक्षिणेकडील वर्ष भरताला दिला होता. त्याच भरताच्या नावारून या देशाला भारतवर्ष असे नाव पडले असे ज्ञानीजन सांगतात.

स्कंदपुराण

स्कंदपुराण एक भीमकाय रचना आहे. याच्या सहा संहिता असून एकूण श्लोकसंख्या ८१००० आहे. यात एकेठिकाणी जगन्नाथ मंदिराचे वर्णन आहे. याच आधारावर काही पाश्चात्य विव्दान याचा काल तेरावे शतक मानतात. परंतु याची एक पाण्डुलिपी कलकत्ता येथे सापडली असून त्याचा काल इ. सन १००८ असा दिला आहे. याशिवाय नेपाळच्या सरकारी ग्रंथालयात एक प्रत सुरक्षित आहे. ती प्रत कलकत्ता येथील प्रतीपेक्षाही प्राचीन असून त्याचा लेखनकाल ७ वे शतक आहेण डॉ. हरप्रसाद शास्त्रीने तेथील सूचीमध्ये तसा स्पष्ट उल्लेख करून ठेवला आहे. त्यातही भरतक्षेत्राच्या नामाभिधानाचा प्रसंग वर्णिलेला आहे ---

नाभेः पुत्रश्च ऋषभः ऋषभाद्भरतोऽभवत् ।
तस्य नाम्ना त्विदं वर्षं भारतं चेति कीर्त्यते॥

- स्कंदपुराण माहेश्वरखंडस्थ कौमारखण्ड अ. ३७।५७.

नाभिराजाचा पुत्र ऋषभनाथ होय. या ऋषभापासून भरताचा जन्म झाला. त्या भरताराजाच्या नावामुळेच या वर्षाची भारत अशी कीर्ती पसरली.

शिवपुराण

शंकराशी संबंधीत असलेल्या सर्व पुराणामध्ये शिवपुराणाला मोठ्या मानाचे स्थान आहे. त्यामध्ये शांकरमताची प्रतिष्ठा प्रस्थापित केली आहे. शिव देवता वैदिक आर्यांच्या परंपरेतील आहे किंवा आर्येतर परंपरेतील आहे यावर विवेचन केलेले आहे. दहाव्या संहितेमधील मुनिपत्नीच्या कथानकामुळे या प्रश्नावर चांगला प्रकाश पडला आहे. या पुराणात २४००० श्लोक आहेत. शैव दर्शनातील तत्वांची मांडणी चांगल्या पद्धतीने केली आहे. शिव व पार्वती यांच्या संबंधीच्या कथा मधून मधून सर्वत्र विखुरलेल्या आहेत.

शिवपुराणात वैदिकेतर परंपरेचा आदर मोठ्या प्रमाणात आढळतो. यातील २१ व्या अध्यायातील २५ ते ३९ श्लोकांमध्ये याचे स्पष्ट प्रयंत्यर आल्याशिवाय राहात नाही. या समुहातील काही श्लोकांमध्ये (२५,२६, व २९) जैन मुनीचे वर्णन देऊन पुढे श्लोक क्रमांक २९ ते ३९ पर्यंत त्या मुनीचा प्रभाव व्यक्त करून दर्शनाच्या मनातील प्रतिक्रिया स्पष्ट केली आहे. त्या मुनीचे रूप श्रेष्ठ असल्याने त्याच्या नावाला पूजनीय मानले आहे.

आदिरुपं च तन्नाम पूज्यत्वात्पूज्य उच्यते ॥२९॥

ते स्वयंभू असून ऋषी, यती, आचार्य व उपाध्याय असे त्यांचे प्रकार आहेत (२९). ही सर्व नावे शुभ असून सर्वांना ग्राह्य आहेत (३०). अरिहंत हे नाव पापनाशक आहे. ते सर्व लोकांना सुखकारक आहे (३१). जे जे त्यांच्याजवळ गेले त्या सर्वांनी त्यांच्याजवळ दीक्षा घेतली. मोह व मायाजालामध्ये जे जे गुंतलेले आहेत ते ते त्या मुनींचे दर्शन घेताच त्यांच्या धर्म स्वीकारतात (३४). नारदानेही त्यांच्यासमोर जाताच त्यांची दीक्षा घेतली आणि राजाकडे जाऊन घडलेला सर्व वृत्तान्त सांगितला (३५-३६):- यतिधर्म पाळण्यात परायण असलेला एक साधू आला आहे. आम्ही पुष्कळ धर्म पाहिलेत पण त्यापैकी एकही त्यांच्या धर्मासारखा नाही (३७). तो धर्म सनातन आहे हे पाहून आम्ही तो दीक्षा घेतली आहे ---

दृष्टाश्च बहवो धर्मा नैतेन सदृशाः पुनः ॥३७॥

वयं च दीक्षितास्तत्र दृष्ट्वा धर्म सनातनम् ॥३८॥

तेंव्हा तुझी इच्छा असेल तर आता तूही त्यांच्याजवळ दीक्षा घ्यावीस(३८) असे नारदाचे वचन ऐकून राजा तेथे गेला आणि म्हणाला -- नारदाने दीक्षा घेतली आहे म्हणून आम्हीही ती घेऊ (३९)

अशा या महान् पुराणतही भरतवर्षाच्या नामकरणासंबंधीत वृत्तान्त नोंदविलेला आहे -

नाभेः पुत्रश्च वृषभो वृषभाद्भरतोऽभवत् ।

तस्य नाम्ना त्विदं वर्ष भारतं चेति कीर्त्यते॥

- शिवपुराण , अध्याय ३७।५७.

-

नाभिराजाचा मुलगा वृषभ आणि वृषभनाथाचा मुलगा भरत या नावाचा होता. त्या भरताच्याच नावावरून या विशाल देशाला भारत अशी प्रसिध्दी मिळाली.

वायुपुराण

वायुपुराण देखील लिंगपुराणाप्रमाणे एक प्रसिध्द ग्रंथ आहे. यातही ऋषभाच्या धर्माचारावर व त्यातही तत्वविचारावर मोठा प्रखर प्रकाश टाकला आहे. शिवत्वाची कल्पना जैनाच्या मोक्षसुखाची मेळ खाते. येथे ऋषभनाथ, त्यांची मुनिपरंपरा व त्यांचा धर्माचार यांचा उल्लेख मोठ्या आदराने केलेले आहे. या ग्रंथात नाभि- ऋषभ- भरत ही वंशपरंपरा आणि भारताच्या नामकरण घटनेचा जो इतिहास आढळतो तो पारंपारिक प्रणालीला दृढता आणणारा आहे ---

नाभिस्तु जनयत्पुत्रं मरुदेव्यां महाद्युतिः।

ऋषभं पार्थिवश्रेष्ठं सर्वक्षत्रस्य पूर्वजम् ॥५०॥

ऋषभात् भरतो जज्ञे वीर पुत्रशताग्रजः।

सोऽभिषिच्याथ भरतं पुत्रं प्राब्राज्यमास्थितः॥५१॥

हिमाह्नं दक्षिणं वर्ष भरताय न्यवेदयत् ।

तस्माद्भारतं वर्ष तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः॥५२॥

- वायुपुराण, पूर्वाधा, अध्याय ३३।५०-५२.

महातेजस्वी नाभिराजाला मरुदेवीपासून एक मुलगा झाला. त्याचे नाव ऋषभ. तो सर्व क्षत्रियांच्या पूर्वज असून सर्वश्रेष्ठ राजा होता. ऋषभदेवापासून भरताच्या जन्म झाला. तो वीरवर

भरत ऋषभांच्या सर्व शंभर पुत्रांमध्ये ज्येष्ठ होता. नंतर या भरत राजकुमाराला राज्याभिषेक करून ऋषभदेवाने प्रव्रज्या घेतली. ऋषभाने हिमालयाच्या दक्षिणेकडील वर्ष भरताला दिला होता. त्या भरत राजाच्या नावावरूनच या वर्षाला भारतवर्ष असे नाव पडले असे विद्वान लोक सांगतात.

कूर्मपुराण

कूर्मपुराणातही हीच परंपरा मान्य केली आहे. या वर्षाचे अधिपत्य नाभिराज- ऋषभदेव- भरतचक्री याच क्रमाने चालत आलेले आहे. या संदर्भात शकुंतलापुत्र भरत किंवा दुसऱ्या कोणत्याही इतर भरत राजाची अगर वंशाची कल्पना कोटेही रुढ झालेली मुळीच आढळत नाही. तशी वस्तुस्थितीच संभवत नाही. घटनाचक्र एकच आहे. ते सर्वांना ज्ञात असून सर्वत्र विख्यात आहे. सर्व ज्ञात्यांना मान्य आहे. त्या बाबतीत शंका संशय वितर्क करण्यातच मग्न असणा-या अस्थिर मनाला आणि वक्र बुद्धीला स्थानच उरत नाही. हा वृत्तान्त प्राचीनच नव्हे तर सनातन आहे. याला कूर्मपुराणाचीही साक्ष आहे---

हिमाह्वयं तु यद्वर्ष नाभेरासीन्महात्मनः॥३७॥

तस्यर्षभोऽभवत्पुत्रो मरुदेव्यां महाद्युतिः।

ऋषभाद्भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताग्रजः॥३८॥

-कूर्मपुराण, अध्याय ६१।३७-३८.

या हिमवर्षाचा अधिपती महात्मा नाभिराजा होता. त्याला मरुदेवीपासून महातेजस्वी असा ऋषभ नावाचा मुलगा झाला. त्या ऋषभदेवाला शंभर मुले जन्मली. त्या सर्वांमध्ये भरत हा ज्येष्ठ असून मोठा वीर पुरुष होता.

वराहपुराण

वराहपुराणातही याच अर्थाचा उल्लेख असून तेथेही ऐतिहासिक वृत्तान्ताची तीच परंपरा आढळते. तेव्हा या सर्वच हिन्दू पुराणामध्ये भरताच्या वंशपरंपरेबद्दल सर्वत्र निश्चितपणे एकवाक्यातच अनुभवास येते---

“नाभिर्मरुदेव्यां पुत्रमजनयत् ऋषभनामानम्।

तस्य भरतः पुत्रश्च तावदग्रजः।

तस्य भरतस्य पिता ऋषभः हिमाद्रेः दक्षिणं वर्षं महद् भारतं

नाम शशास।”

-वराहपुराण, अध्याय ७४.

ज्यांचे आई- वडील मरुदेवी व नाभिराज असून ज्याला शंभर मुले जन्मली, ज्यांचा ज्येष्ठ पुत्र भरत होता त्या ऋषभाने हिमालयाच्या दक्षिणेकडे असलेल्या विशाल भारतवर्षावरच पूर्वी राज्य केले होते.

हिंदू पुराणातील ऋषभकालीन इतिहास

वरील सर्व हिंदू पुराणामध्ये खोलवर धुंडत गेल्यास अशा प्रकारची आणखी किती तरी अवतरणे आढळण्याची शक्यता आहे. पार ऋग्वेदापासून आरंभ करून पुराणाकालीन साहित्यापर्यंत सर्वत्र सर्व कालामध्ये निर्माण झालेल्या सर्व प्रकारच्या ग्रंथामध्ये हा वरील आदिकालाचा इतिहास कोणत्याही प्रकारे न बदलता तसाच अंगीकारला आहे. या मनोवृत्तीच्या पाठीमागे निश्चित अशी काही विशिष्ट भूमिका आहे. ती पूर्वजांनी पुनीत समजून सांभाळून ठेवलेली आहे. कालदोषामुळे अलीकडील काही थोड्या हिंदूंच्या मनात या सनातन परंपरेबद्दल किंतु निर्माण झाला. त्यांची मने परंपरा- भ्रष्ट झाली. म्हणून त्यांनी परंपरागत इतिहासाचा विपर्यास करण्याचे चंग बांधले. आणि साहित्याच्या प्रांगणात थोडासा धुडगूस घातला. त्यामुळे प्रांजळ वाचकांची मने बिथरून किंवा बिघडून जाण्याची इतिहासाची जिज्ञासा आहे त्यांच्या वाचण्यात मदत व्हावी यासाठी ही सर्व माहिती येथे संकलितरित्या पुरविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भागवतपुराणाचे महत्त्व

ऋषभाचे पूर्वज, ऋषभाचा जन्म, त्याची पार्श्वभूमी, जीवित कार्यातील हेतू, ऋषभाची मुले, ज्येष्ठ मुलाचा राज्याभिषेक, गृहस्थधर्माचा उपदेश, परंपरागत वर्षाच्या नामकरणाचा इतिहास, त्या वर्षाची पारंपारिक नावे, ऋषभाची प्रव्रज्या, जैन धर्म प्रवर्तन मुनिविहार तपश्चर्याची पूर्ति निर्वाणप्राप्ती इत्यादी सर्व महत्त्वाची जीवित- घटना एका भागवत पुराणामध्येच वाचण्यास मिळू शकतात. या पुराणातील ऋषभचरित्राला बाकीच्या सर्व पुराणांची प्रामाणिक साक्ष आहे आणि इतर पुराणामध्ये जे त्रोटकपणे सांगितले आहे त्याची येथे पूर्ती केली आहे. बाहेरील सर्व पारंपारिक विधानाला येथे पुष्टी आहे. कदाचित् दुसरीकडे काही विसंगतीचा आभास निर्माण होण्यासारखी स्थिती असेल तर येथे त्याचा निरास केलेला आढळतो. म्हणून भागवत पुराणाकडे शेवटी वाचकांचे लक्ष वेधून घेऊन या अवतरणा-या साक्षी आवरत्या घेतो.

श्रीमद् भागवत भक्तिमार्गावरील एक प्रमुख ग्रंथ आहे. त्यातील भक्तीचा प्रवाह म्हणजे सुरसरिता गंगाच होय. भागवताला श्री वल्लभचार्यांनी ‘ महर्षि व्यासाची समाधिभाषा’ असे संबोधिले आहे. कारण समाधि अवस्थेच्या अनुभूतीनंतरच व्यास ऋषींनी भागवतातील तथ्यांचे विवेचन व विवरण केले आहे. या पुराणाचा प्रभाव सर्वगामी आहे. रामानुजाचार्य, वल्लभाचार्य, मध्याचार्य, निम्बार्काचार्य, चैतन्यमहाप्रभू इत्यादी आचार्यांच्या भक्तिसाधनेचा मुलाधार भागवत होय.

‘तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतम् ।’

या पदावलीतील वर्णन भागवत पुराणाच्या बाबतीत पूर्णपणे अन्वर्थक आहे. म्हणून याची महिमा मोठी आहे.

आठवा अवतार

या भागवताच्या पाचव्या स्कंधातील ३ जे ७ अध्यायांमध्ये ऋषभावताराचे वर्णन आले आहे. तेथे भागवतकाराने हा ऋषभावतार हा करुणामय, तृष्णादिक दोषरहित, ध्यानमुद्राधारी असून सर्व आश्रमावस्थेतील लोकांना पूलनीय आहे असे म्हटले आहे. अर्हत राजा त्याचा अनुयायी होऊन ऋषभाच्या आज्ञेला अनुसरुनच राज्यकारभार करील. ऋषभ हा विष्णुचा ८ वा अवतार आहे. आत्मज्ञानी, उग्र तपस्वी व ब्रम्हचारी अशा दिगंबर जैन मुनीचा धर्म स्पष्ट करुन सांगण्यासाठी प्रत्यक्ष विष्णुने नाभिपत्नी मरुदेवीच्या पोटी स्वतः जन्म घेतला. तोच प्रथम जैन तीर्थंकर ऋषभनाथ होय.

कुलकर किंवा मनुंच्या संख्येबाबत जैन साहित्यामध्ये देखील हिंदू साहित्याप्रमाणेच दोन वेगवेगळ्या परंपरा रुढ आहेत. जरी पाचवे उपांग ‘जंबूदीवपण्णति’ या अगाम ग्रंथातील १४ मनुंची परंपरा अधिक रुढ असली तरी प्रसिध्द आगम स्थानांग या अंगग्रंथामध्ये विमलवाहनापासून नाभिपर्यंत ७ च मुख्य मनु मानले आहेत. आणि ऋषभाने तीर्थंकरपूर्व अवस्थेमध्ये मनुची भूमिका पार पाडली होती म्हणून उपचाराने म्यांनाही मनु म्हणून मान्यता मिळाली आहे. कधी कधी तर असा उपचार ऋषभपुत्र भरताच्या बाबतीत पाळतात! म्हणजे नाभी हा ७ वा मनु असल्याने त्यानंतरचा ऋषभ हा ८ वा महापुरुष अथवा मनु होय. ही जैन कल्पना व भागवतातील ८ व्या अवताराची कल्पना किती सुसंगतपणे मेळ खाजे जे लक्षात घेण्यासारखे आहे. शिवाय ऋषभाचे आई- वडील, त्यांचे शंभर पुत्र, त्यामध्ये ज्येष्ठपुत्र भरत, भरताचा राज्याभिषेक, इतर पुत्रांना ऋषभाचा उपदेश, समणमार्गी मुनींचा धर्म, ऋषभाविषयी पूज्यभाव, प्रव्रज्येनंतर धर्मचक्र परिवर्तन, ऋषभांना अनुलक्षून वापरलेली निरनिराळी गुण विशेषण इत्यादी सर्वच गोष्टींमध्ये सुसंबद्ध एकवाक्यता आहे! अशा हया महान पुराणतही भरतचक्रीची पूर्ण वंशावळी देऊन या देशाच्या नामकरणाचे मूळ उगमस्थान सांगितले आहे ---

इति निशामयन्त्या मरुदेव्याः पतिमभिधाय अन्तर्दधे भगवान् ॥१९॥

बहिर्षी तस्मिन्नेव विष्णुदत्तभगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः

प्रियचकीर्षया तदवरोधायने मरुदेव्यां धर्मान् दर्शयितुकामो

वातरशनानां श्रतणानां ऋषीणाम् ऊर्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वावततार ॥२०॥

-भागवतपुराण, स्कंध५, अध्याय ४।१९-२०.

हे ऐकत असणा-या मरुदेवीच्या पतीला (नाभिराजाला) लक्ष्य ठरवून भगवान विष्णू अंतर्धान पावले. आणि त्याचवेळी श्रेष्ठ ऋषीवर प्रसन्न झालेल्या भगवान विष्णूने, नाभिराजाचे प्रिय करण्याच्या इच्छेने, केवळ मोक्षाचेच ध्येय बाळगणा-या वातरशना (दिगंबर) समण मुनींचा धर्म सांगण्यासाठी, त्या विनंतीप्रमाणे मरुदेवीच्या पोटी स्वतःशुभ जन्म घेतला.

गृहमेधिनां धर्माननुशिक्षमाणो आत्मजानात्मसमानानां

शतं जनयामास ॥८॥ येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः

श्रेष्ठगुणः आसीत् येनेदं भारतमिति व्यपदिशन्ति ॥९॥

-श्रीमद्भागवत, पंचमस्कंध, अध्याय ४।८-९.

गृहस्थांचा धर्माचार शिकविणा-या ऋषभाने आपल्यासारख्याच शंभर मुलांना जन्म दिला. त्या सर्वांमध्ये भरत हा वयाने ज्येष्ठ होता. तो गुणांनी श्रेष्ठ होता. महान योगीही झाला होता. त्या भरतराजावरून या देशाला भारत म्हणून ओळखतात.

.... अजनामं नामं एतद् वर्षं भारतमिति यतः आरभ्य व्यपदिशन्ति।

- भागवत, ५।७।३.

पुर्वी अजनाभ असे नाव असलेल्या या वर्षाला (क्षेत्राला) भरतकाळपासूनच भारत असे म्हणतात.

दिगबराणां तपस्विनां ज्ञानिना नैष्ठिकब्रम्हचारिणां धर्मान्

दर्शयितुं नाभिराज्ञो गृहे ऋषभनाम्नावतारं गृहीत्वा भरतश्रेष्ठान्

शतपुत्रान् अन्यान् च सन्मार्ग उपदिश्य ब्रम्हावर्तात् प्रवव्राज ॥५९॥

-भागवत, पंचमस्कंध, ब्राम्हणोत्पत्तिमार्तण्ड,

प्रकरण ५८.

तपस्वी, ज्ञान, निष्ठावन्त ब्रम्हचारी अशा दिगंबरंचा धर्म प्रगटपणे आचरुन दाखविण्यासाठी नाभिराजाच्या घरी 'ऋषभ' नावाने विष्णुने अवतार घेतला. ज्येष्ठ पुत्र भरत इत्यादी आपल्या शंभर मुलांना आणि दुस-यांनाही सन्मार्गाचा उपदेश देऊन ब्रम्हावर्तापासून बाहेर पडून ऋषभाने प्रव्रज्या घेतली.

.....स्वतनयशतज्येष्ठं..... भरतं धराणिपालनायाभिषिच्य स्वयं..... प्रवव्राज ।

- (५।५।२८)

पृथ्वीचे पातन करण्यासाठी स्वतःच्या शंभर मुलांपैकी ज्येष्ठ पुत्र भरताला राज्याभिषेक करुन ऋषभदेवांनी स्वतः दीक्षा घेतली.

..... पृथिवीमेकचर : परिबभ्रामा

- (५।५।३०)

आणि संपूर्ण पृथ्वीवर एकाकी विहार केला.

.....चचार धर्म यदकर्महेतुम्।

- (५।६।१४)

(अष्ट) कर्माचा नाश करण्यासाठीच धर्माचा आचार केला.

ऋषभाचा स्वपुत्रांना धर्मोपदेश

स कदाचिदटमानो भगवानृषभो ब्रम्हावर्तागतो ब्रम्हर्षिप्रवरसभयां
प्रजानां निशामयन्तीनामात्मजानवदितात्मनः प्रश्रयप्रणयभर
सुयंत्रितान् अपि उपशिक्षयन् इति होवाच।

-(५।४।१९)

विहार करीत करीत एकदा ते भगवान ऋषभनाथ ब्रम्हावर्तामध्ये गेले. तेथे मोठमोठया ब्रम्हर्षींच्या सभेमध्ये सर्व प्रजेच्या समक्ष स्वतःच्या पुत्रांना उपदेश केला. प्रेमभराने आपल्याकडे आलेल्या आणि आज्ञाकारी असलेल्या आपल्या मुलांना योग्य मार्गदर्शन करण्यासाठी पुढीलप्रमाणे म्हणाले

पराभवस्तापदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वम् ।
यावत्क्रियास्तावदिदं मनो वै कर्मात्मकं येनं शरीरबंधः ॥५॥
तस्माद् भवन्तो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसमुमं सनाभम्।
अक्लिष्टबुद्धया भरतं भजध्वं शुश्रूषणं तद्भरणं प्रजानाम् ॥२०॥
शमो दमः सत्यमनुग्रहश्च तपस्तितीक्षाऽनुभवश्च यत्र ॥३॥ इ.इ.

- भागवत, ५।५।५, २० ० २४.

पराभवाची कल्पना बोधीच्या (भेदविज्ञानच्या) अभावी निर्माण होते. जोपर्यंत आत्मतत्त्वाचे ज्ञान होत नाही तोपर्यंत अबोधअवस्था नष्ट होत नाही. तोपर्यंत मन वचन व काय या मार्गांनी क्रियांचे अस्तित्व शिल्लक असते तोपर्यंत मन कर्ममयच राहते आणि त्यामुळे (नामकर्मांमुळे) पुनः पुनः शरीरांची रचना होत राहते (५). (हा आध्यात्म मार्ग नको असेल तर) मुलांनो ,तुम्ही सर्वजण मला सारखेच प्रिय आहात. आणि तो भरत तर तुम्ही सर्वांमध्ये मोठा भाऊ आहे. म्हणून मनातील संक्लिष्ट भाव (वैर- ईर्ष्यादिक) सोडून देऊन (माझ्या पश्चात) भरताला शरण जा. प्रजेची शुश्रूषा करणे व त्यांचे पालन- पोषण करणे हा त्याचा धर्मच असल्याने भरत हे त्याचे नाव अर्थपूर्ण आहे (२०).. (मात्र आत्मकल्याणाचा मार्ग स्वीकारावयाचा असेल तर) या जीवनक्रमामध्ये शांती, संयम, सत्य, दया, तप आणि क्षमाभाव या गुणांची अनुभूती लाभेल! (२४) इ.इ.

या पाचव्या अध्यायामध्ये “स्वपुत्रेभ्यो मोक्षधर्मोपदेशः” या सदराखाली ऋषभदेवांनी स्वतःच्याय मुलांना हा जो उपदेश दिला आहे तो निरखून पाहिल्यावर -

- ज्येष्ठपुत्र भरताचा व इतर सर्व भावांचा, पैतृक राज्याच्या वारसाहक्काच्या संदर्भात जो संघर्ष निर्माण झाला होता त्या उद्बोधक आणि परिवर्तनात्मक प्रकरणावर तसेच त्या घटनेसंबंधी निकालात्मक व मार्गदर्शनात्मक दृष्टिकोनावर जसा, तसाच;
- जैन मुनींच्या आचार धर्मावर आणि त्या आचारामधील दार्शनिक विचारांवर मोठा उद्बोधक प्रकाश पडतो. जैन तपावर आणि वैदिक क्रिया यामध्ये महदंतर असतानाही हा भाग तेथे सुरक्षित आहे हे नवल होय.
- या शिवाय आणखी एक महत्वाचा मुद्दा स्पष्टपणे मांडण्यात आला आहे- जैनाचा वीतरागप्रणित कर्मसिद्धान्त आणि वेदविहित कर्म एकस्वरूपी नव्हेत. मन-वचन-कायेच्या व्दारे आत्मप्रदेशामध्ये जे परिस्पंदन निर्माण होते त्यामुळे आत्म्याला कार्माण-वर्गणांचा बंध होतो आणि या कर्मांमुळेच देहधारणा संभवते हा जैन दृष्टिकोणही येथे स्पष्ट झाला आहे. शरीराची निष्पत्ती हे नामकर्माचेच कार्य आहे.

अशा रितीने नाभिराज ऋषभदेव भरतचक्री ही परंपरा त्या तीन पुरुष श्रेष्ठांच्या आयुष्यातील सर्व प्रमुख घटनासह पूर्वापार सुसंगती सांभाळून या महान भागवत पुराणात अनेक वेळा अनेक पद्धतीने गदय-पदय अशा दोन्ही प्रकारात नोंदलेली आहे (५।४।९ व ५।७।३). तेथे अगदी स्पष्ट शब्दात या वर्षाचया नातकरणाचा इतिहास दिला आहे. वर्षधर भरताची पूर्वरपर परंपरा दिली आहे. त्यामुळे भरत या पावासंबंधाने संभ्रम निर्माण होण्यास वाव मुळतच नाही. जशी भरताची वंशपरंपरा सुसंबद्ध आहे तसाच या वर्षाचा नामानुक्रमही कालानुसार व घटनानुसार सांगितलेला आहे. हिमवर्ष नाभिवर्ष भरतवर्ष ही त्या नामानुक्रमाची वाटचाल आहे. पुष्कळ वेळा भरताचा उल्लेख नाभिऋषभाच्या पारंपारिक संबंधाशिवाय येतो किंवा तो मनू अशा गुणविशेषासह येतो. तेव्हा भरत हा मनू होता किंवा मनूला भरत ही पदवी असावी यासंबंधी मनात

भ्रम निर्माण होतो. पण हे सर्व भ्रमांश काढून टाकण्यास भागवताची मदत मोलाची ठरते. प्रजेच्या भरण- पोषणामुळे ऋषभपुत्र भरताचे नाव अन्वर्थक आहे (५।५।२०). तो भरत ऋषभपुत्रच आहे आणि तो ऋषभदेव आद्य जैन तीर्थकरच आहे. केवळ ज्ञानाची प्राप्ती झाल्यावर तो ऋषभनाथ नारायण पदाला पोहोचला---

नमो भगवते उपशमशीलाय उपरतात्म्याय
नमो अकिञ्चनवित्ताय ऋषिऋषभाय नरनारायणाय
परमहंसपरमगुरवे आत्मारामाधिपतये नमो नमः।
- भागवतपुराण, ५।१९।११.

नारायण पदाला (वीतराग) प्राप्त झालेल्या ऋषभनाथाचा भरमचक्री हा परमभक्त होता. म्हणूनच त्याला नाररायणपरायण असे संबोधतात ---

तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नरनारायणपरायण : ।
विख्यातं वर्षमेतद् यन्नाम्ना भारतमुत्तमम् ॥
-भागवतपुराण, ११।२।१७.

त्या सर्वामध्ये (सर्व ऋषभपुत्रामध्ये) भरत ज्येष्ठ होता. तो नारायण भक्त होता. ऋषभच नारायण होत

(भागवत पु. ५।४९।११ आणि ५।४।३) त्या भरताच्याच नावाने या उत्तम वर्षाचे नाव भारत असे विख्यात झाले. याचा अर्थ ऋषभनाथ जैनांचे प्रथम तीर्थकर होते आणि भागवत (भगवानाचे अनुयायी) लोक त्यांना आराध्य देवता मानतात, विष्णुचा (८ वा) अवतार समजतात. ऋषभ आणि भरत दोघेही मनूच्या परंपरेतील वंशज होत. सर्व संप्रदायामधील सर्वच लोक त्यांचा

आदर करीत असत. म्हणून एकनाथ, सूरसागर इत्यादी अनंतरकालील भगवद्भक्तांमध्येही त्यांच्याही आदर टिकून राहिला आहे.

भरताचे मंगलस्मरण

ही इतिहासाची परंपरा अव्याहत चालत आली आहे. अर्धमागधी - आर्ष-संस्कृत- प्राकृत भाषेतील ग्रंथांच्या पाठोपाठ प्रादेशिक भाषेतील ग्रंथरचनेतही हा ओध जिवंत राहिला आहे. एकनाथी भागवतातील पुढील ओळी या दृष्टीने उद्बोधक वाटतील. त्यामध्येही भरताची कीर्ती नुसती विशालच नव्हे तर परम पवित्र मानली आहे. त्यामुळे सिध्दीसाठी सर्व शुभ कर्मांच्या आरंभी त्यांचे नामस्मरण करण्याची विज्ञापना आहे ---

जो ज्येष्ठपुत्र भरत जाण । तो नरनारायणपरायण ।

अद्यापि भरतवर्ष उच्चारण । त्याचेनि नांव जाण विख्यात ॥१३७॥

ऐसा तो ऋषभाचा पुत्र । जयासी नांव भरत ।

ज्याच्या नामाची कीर्ति विचित्र । परम पवित्र जगामाजी ॥१४५॥

तो भरतु राहिला ये भूमिकेसी। म्हणौनी भरतवर्ष म्हणती यासी ।

सकळ कर्मरंभी करिता संकल्पासी। ज्याचिया नामासी स्मरताती ॥१४६॥

नामैं ख्याती केली उदंड। यालागीं त्यातें म्हणती भरतखंड ।

आणीकही प्रताप प्रंचड। त्यांचा वितंड तो ऐका ॥ १४८ ॥

- सार्थ एकनाथी भागवत, अध्याय २,
मराठी पद्य १३७।१४५।१४६ व १४८.

सूरसागर

हिंदी काव्यामध्ये सूरदासांची ख्याती मोठी आहे. त्यांचा सूरसागर नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. त्याच्यावर श्रीमद् भागवताचा प्रभाव पडलेला आहे. यातील ऋषभ- पंपरा व भरम- प्रशस्ती रसाळ असून सर्वमान्य इतिहासाला प्रमाणभूत आहे --

बहुरो रिषभ बडे जब भये । नाभि राज दे बन को गये ।

रिषभ राज परजा सुख पायो। जस ताको सब जग में छायो ॥

रिषभ देव जब बन को गये । नवसुत नवौ खण्ड नृप भये।

भरत सो भरत खण्ड को रावा करे सदा ही धर्म अरु न्याव ॥

-सूरसागर, पंचमस्कंध, पान १५०- ५१.

यानंतर ऋषभनाथ जेव्हा मोठे झाले तेव्हा नाभिराजाने त्यांना राज्य दिले आणि स्वतः वानप्रस्थाश्रम स्वीकारला. ऋषभ राजाची प्रजा सुखी झाली. त्यांची कीर्ती जगभर पसरली. जेव्हा ऋषभदेवांनी दीक्षा घेतली तेव्हा त्यांची ९ मुले भरत क्षेत्रातील ९ खण्डांचे राजे बनले. त्यांच्यातील जो ज्येष्ठ भरत होता तो भरतखण्डांचा अधिपती झाला. त्याने धर्माने आणि न्यायाने चिरकाल राज्य केले.

मत्स्य- वायुपुराण- परामर्ष

मत्स्यपुराणही प्राचीन इतिहासाच्या अभ्यासाठी एक महत्वाचा ग्रंथ आहे. त्यामधील २९१ अध्यायामध्ये पंधरा हजार श्लोक आहेत. या ग्रंथाच्या प्रारंभिक भागामध्ये मनु आणि मन्वन्तरासंबंधीचे वर्णन विस्तारापूर्वक दिले आहे. ५३ व्या अध्यायामध्ये सर्व पुराणातील विषयांची अनुक्रमणिका दिली आहे. हे याचे एक आगळे वैशिष्ट्य होय. यावरून हा ग्रंथ सर्व पुराणामध्ये अर्वाचीन असावा शिवाय ऋषीचे वंश, राजधर्म व राजनीतीच्या सिध्दान्ताचे विवेचन आणि प्रतिमा लक्षण या विषयांचे विवरण हे या ग्रंथाचे महत्त्व वाढविण्यास पुरसे आहेत.

याही पुराणात आपल्या देशाचे नाव भरतावरुनच पडले आहे हे पारंपारिक सत्य स्पष्टपणे शब्दांकित केले आहे. तरी पण येथे नाभिराज-ऋषभदेव-भरतचक्री ही अनुबद्ध वंशपरंपररा व्यक्त केली नसून भरताचा परिचय मात्र मनु या संज्ञेत करुन दिलेला आहे. भरत या शब्दाची निरुक्ती जशी भागवत, महापुराणादिक इतर बहुतेक सर्व ग्रंथात दिली आहे तशीच याही ठिकाणी मान्य केली आहे. त्यामुळे सर्व मानवांचा आद्यजनक तो स्वायंभुव मनु होऊन गेला त्याच्या प्रजापालनाच्या- भरतपोषणांच्या कर्तव्यावरुन त्यालाच भरत हे गुणविशेषण प्राप्त झाले आणि त्या पदवीवरुनच या आपल्या वर्षप्राय देशाला भारत अशी प्रसिध्दी प्राप्त झाली असा प्रथमदर्शनी तरी भास होतो. शिवाय वायुपुराणातही त्याच ओळी आढळतात ---

भरणात् प्रजनाच्चैव मनुर्भरत उच्यते ॥५॥

निरुक्तिवचनैश्चैव वर्ष तद् भारतं स्मृतम् ॥६॥

- मत्स्यपुराण, अध्याय ११४।५ व ६ आणि
- वायुपुराण, अध्याय ४५।श्लोक ७६.

प्रजेच्या भरण- पोषणाचे कर्तव्य बजावल्याने त्या मनूला भरत ही संज्ञा प्राप्त झाली आणि त्याच्या राज्य- प्रदेशाला त्याभरत शब्दावरुन भारत अशी प्रसिध्दी मिळाली.

या ठिकाणी आद्य मनूचे नाव भरत पडले असे जे विधान आहे जे उत्सूत्र आहे कारण ---

(१) बाकीची सर्व पुराणे आणि इतर सर्व ग्रंथही भरताला आद्य मनु मानीत नाहीत. मनूंची (कुलकरांची) यादी सात आणि चौदा या दोन संख्येत रेंगाळत असली तरी त्यातील नामावली सुनिश्चित आहे. हिंदू, जैन किंवा इतर कोणताही परंपरा भरताला आद्य मनु किंवा आद्य मनूला भरत मानीत नाही. तंन्हा केवळ मत्स्यपुराणच तसे मानेल असे वाटत नाही. प्राचीन परंपरेप्रमाणे पहिल्या मनूचे नाव आहे स्वायंभुव. त्या स्वायंभुव मनूलाच भरण- पोषणाच्या कर्तव्यामुळे भरत ही संज्ञा प्राप्त झाली असेल आणि त्यामुळेच आपला देश भारत नावानेक प्रख्यात झाला असेल तर त्याच देशाची

अजनाभवर्ष, ऋषभवर्ष अशी पूर्वीची नावे आढळतात. ती आढळणे तर्कसंगत कदापि ठरू शकत नाही आणि ती स्पष्टपणे नाभिराज व ऋषभदेव या पितापुत्र राजांच्या नावांच्या स्मृतीदाखल रुढ झाली आहेत याबद्दलचा इतिहास स्पष्ट आहे. मग ही नवी नावे रुढ झाल्यावर त्यापूर्वीचे भारत हे जुने नाव लुप्त होऊन गेले असते. पण तसे झालेले नाही. भरतवर्ष किंवा भारत हे नाव त्या परंपरेतील आद्य नव्हे तर अंतिम असल्यानेच आजही ते विद्यमान आहे.

(२) शिवाय इतर सर्व ग्रंथाप्रमाणे मनुच्या काळी या वर्षाला मानववर्ष किंवा मनुचा वर्ष असे नाव पडले आहे, भरत असे मुळीच नव्हे.

(३) कुलकर- कर्तव्य पार पाडणारक अनेक मनु होऊन गेले आहेत. स्वायंभुव आद्य असेल तरी एकमेव नव्हेत. त्या सर्वांनीच प्रजेची चिंता वाहिलेली आहे. विशेषतः आद्य मनुच्या काळी अन्नाची समस्या निर्माणच झाली नव्हती. त्या कालपरिवर्तनाच्या प्रथम चरणात अन्नेवर समस्याच अगोदर निर्माण झाल्या.

तेव्हा भरण- पोषण हे आद्य मनुचे महत्त्वाचे कार्य होऊन शकत नाही. मनुची अनेक कार्ये स्पष्टपणे नोंदविलेली आहेत. त्यामध्ये भरण पोषणाचा संकेत कोठेही आढळत नाही. ही भरण पोषणाची समस्या मनुयुगानंतरच भरतचक्रीच्या वेळी निर्माण झाली. ऋषभपुत्र भरतानेच ती साडविली. त्यानेच प्राचीन मनुची आणि नवीन प्रजापाल नृपतीची अशी दोन्ही प्रकारची जबाबदारी पार पाडली. म्हणून हा ऋषभपुत्र भरतच चक्रवर्ती राजा आणि मनु म्हणूनही प्रसिद्ध आहे. इतर सर्वसाहित्यिक पुराव्यावरून भरणात् इत्यादी कामगिरीमुळे ज्याचे भरत हे नाव सार्थ ठरले तो ऋषभपुत्रच होय. दुसरा कोणीही नव्हे!

प्राचीन परंपरेप्रमाणे प्रत्येक मन्वन्तरातील मनुची कर्तव्ये वैशिष्ट्यपूर्ण होती. ती त्या त्या ठिकाणी स्पष्ट केली आहेत. उदाहरणार्थ नाभिराजाने या जगात प्रथमच नालकर्म प्रचलित केले, इत्यादी. ती कर्तव्ये भरण पोषणासारखी लैकिक व सामान्य नव्हती. सर्वच राजांचे

प्रजापालन हे सामान्य कर्तव्य असते. मनु हे केवळ राजे नसून कुलकर होते. त्याचे व्यक्तिमत्व फार वेगळे होते. म्हणूनच त्यांची गणना राजापेक्षा वेबळी केलेली आढळते. यासाठी एखाद्या मनूला मुद्दाम भरत संज्ञा बहाल करण्यात कोणताच हेतू सिध्द होत नाही. उलट ती संज्ञा ऋषभपुत्रालाच साजेलशी आहे. नाभिराज हे शेवटचे मनु. त्यांचा पुत्र ऋषभ हा प्राचीन मनु आणि लैकिक राजा यामधील दूवा. त्याने राज्याची प्राकृतिक रचना निर्माण केली. म्हणून तो पहिला राज्यविधाता आणि सध्याच्या रुढ जगाप्रमाणे ऋषभाचा मुलगा भरत हाच पहिला प्रजापाल व भरण पोषणास जबाबदार असा राजा. त्याच्यापासूनच ख-या अर्थाने भरण- पोषणाला सुरुवात झाली म्हणून तो पहिला गुणानुरूप भरत राजा. ही त्याची भूमिका ओळखूनच ऋषभाने जाणुन- बुजून त्याचे नाव भरत असे ठेवले (महापुराण, १५।१५८ इ.). शिवाय तो ऋषभपुत्र भरत जसा चक्रवर्ती होता तसा मनु देखील होता (महापुराण, ३।२३२). या व अशा उल्लेखावरून ‘मनुर्भरत उच्यते’ या पदाचा अर्थ ‘मनूला भरत असे म्हणतात’ यापेक्षा ‘भरताला (ऋषभपुत्राला) मनु म्हणतात’ असा करणे चूक नव्हे. हाच अर्थ सुसंगत असून पारंपारिक इतिहासाच्या चौकटीत व्यवस्थित बसतो. हाच अर्थ ऐतिहासिक सत्याला अनुरूप आहे. या अर्थाला व्याकरणाचाही हरकत नाही. कारण दोन्ही पदाची विभक्ती व कारकार्थ एकच आहे म्हणून वरील ओळीचा---

‘ प्रजेच्या भरण- पोषणाचे कर्तव्य पार पाडल्यामुळे आणि तो सर्वांचा जनक(पालक) बनल्यामुळे भरत चक्रवर्तीला मनु असेही म्हणतात (५). आणि नाम-- निरुक्तीप्रमाणे त्या चक्रवर्तीच्या वर्षाला भारत असे म्हणतात (६).’

असा अर्थ इतिहासाला सुसंगत व व्याकरण- शुध्द वाटतो. कारण भरतकाळी कालपरिवर्तन मोठ्या प्रमाणात झाले. सृष्टीमध्ये स्थित्यंतर घडले. म्हणून भरत राजाला मनुप्रमाणेही कार्य करावे लागले. लोकांच्या जीवनाच्या स्थैयासाठी त्याला काही नवी व्यवस्था

चालु करावी लागली. त्याने दण्डनीती सुधारून ती कालानुकूल केली. तुरंगवास व छविच्छेदादी देहदण्ड नव्याने रुढ केले. अशा कर्तव्यावरून प्रजापालन व भरण पोषणाचे कार्य सिध्द होते. तरीही तो आद्य मनु नव्हे. तो अंतिम मनु नभीचा नातू व ऋषभाचा पुत्र आहे. त्याच्या श्रेष्ठ व उपयुक्त कामगिरीला स्मरून लोकांनी या देशाचे अजनाभवर्ष (नाभिवर्ष) हे पूर्वनाम बदलून भरतवर्ष (भारत) असे नवे नाव रुढ केले. म्हणून मत्स्यपुराणातील भरत हा आद्य मनु मुळीच नव्हे.

भरत स्वयंभुव विमर्श

भरतालाही उपचाराने १० वा मनु म्हणतात हे मात्र खरे. भागवतादिक हिंदू ग्रंथाप्रमाणेच जिनसेन आचार्यांच्या विधानामध्येही भरत या नामधेयाची निरुक्ती दिली आहे.

प्रमोदभक्तः प्रेमनिर्भररा बंधुता तदा

- महापुराण १५। १०८ इ.

भागवतामध्ये प्रत्यक्ष पिता ऋषभाच्या तोंडी भरतासंबंधी ‘शुश्रूषणं तद्भरणं प्रजानाम्’ (५।५।२०) असा स्पष्ट उल्लेख आहे. तेथे या भरताची वंशावळही सुनिश्चित आहे. तो आद्य मनुही नव्हे व इतर कोणी दुसरा भरतही नव्हे याला तेथे प्रमाणभूत साक्ष आहे. तेथेच ५।७।३ मध्ये पूर्वी जे अजनाभ असे या वर्षाचे नाव होते तेच नाव बदलून ऋषभपुत्र भरताच्या कीर्तीमुळे भरतवर्ष असे नवे नाव रुढ झाले असे स्पष्ट विधान करून कोणत्याही संशयाला मुळीच वाव ठेवलेला नाही. एकूण हा वृत्तान्त सर्वानाच सम्मत आहे. याबद्दल दुमत कोठेच नाही.

या मत्स्यपुराणात भरताला ऋषभपुत्र असे उघड म्हटले नाही एवढेच. पण तेवढ्याने काहीही बिघडत नाही. तेथे त्याला फक्त मनु म्हटले आहे आणि ते सर्वानाच मान्य आहे. फक्त मनूचा अर्थ आद्य मनु असा घेऊ नये म्हणजे विसंगती निर्माण होत नाही. मनूच्या संख्येबाबत मुळातच निश्चित असे एकमुखी विधान सापडत नाही. त्यांची संख्या नामावली

कालनुक्रम कर्तव्य इत्यादी बाबतीत पुष्कळ ठिकाणी विविधताच आढळते. म्हणूनच पुराणातील सुसंगती तेवढीच स्वीकार्य ठरते. कारण मत्स्यपुराणातही मनूच्या नावामध्ये सुसंगती आढळत नाहीच. म्हणून मनुर्भरत उच्यते या विधानातील मनूला आद्य मनू स्वयीवच असे म्हणणे सुसंगत ठरत नाही. उलट दुसरीकडे सर्वत्र त्याचा परिहारच केलेला आढळतो ---

- (४) भागवतामध्ये (५।५।२०) भरणं प्रजानाम् हे पद ऋषभपुत्र भरतालाच अनुलक्षुन वापरलेले आहे, आद्य मनू स्वायंभूवाला उददेशून नव्हे.
- (५) भागवतातील ५।४।३ आणि ५।७।३ मध्ये या आपल्या वर्षाचे नाव पूर्वी अजनाभवर्ष होते पण ऋषभपुत्र भरताच्या नावामुळेच त्याचे भारत असे नामांतर झाले असे स्पष्ट म्हटले आहे. म्हणजे हा नामांतराचा कालखण्ड आद्य मनू स्वायंभूव याच्या काळाचा मुळीच होऊ शकत नाही.
- (६) मार्कण्डेय पुराण अध्याय ५० मधील ३२ ते ४२ श्लोकामध्ये स्वायंभूव मनूपासून अतूट वंयावळ दिली आहे. ती स्वायंभूव- प्रियव्रम- आग्नीध्र- नाभिराज- ऋषभदेव- भरतचक्री- अशी स्पष्ट आणि क्रमबद्ध असल्याने स्वायंभूव आणि भरत या अगदी वेगवेगळ्या व्यक्ती ठरतात आणि त्यांच्यामध्ये ५।६ पिढ्यांचे अंतर असल्याने दोघांचा कालखंड एक असणे शक्य नाही.
- (७) नारदपुराण पूर्वखंड अध्याय ४८ मधील ५ व्या श्लोकात 'आर्षभो यस्य नाम्नेदं भरतखण्डमंच्यते ' अर्थात ज्या भरताच्या नावाने या वर्षक्षेत्राला भरतखण्ड असे म्हणतात तो भरत ऋषभाचा पुत्र (आर्षभ) होय असे स्पष्टातिस्पष्ट विधान आहे.
- (५) आणि नारदपुराणातील त्यापुढच्याच श्लोकात '(५) आणि नारदपुराणातील त्यापुढच्याच श्लोकात 'स राजा प्राप्तराज्यस्तु पितृ.पितामह क्रमात्'

भरताला जे राज्य मिळाले ते आजोबा व वडील यांच्या कडून क्रमशः वंशपरंपरेने चालत आले होते असा उल्लेख आहे. स्वायंभूव या आद्य मनूला अशी पूर्वजांची मोठी परंपररा कोठून असणार

(६) वराहपुराण अध्याय ७४ मध्येही तस्य भरतस्य पिता ऋषभा॥' यांनी याच नाभिवर्षावर भरतापूर्वी राज्य केले

होते असे म्हटले आहे आणि ऋषभकाळ हा स्वायंभुव मनूच्याही पूर्वीचा ठरू शकत नाही.

(१) भरतपुत्राचे नाव स्मृती किंवा अर्ककिर्ती असे विधान असल्यानेही भरत हा आद्य स्वायंभूव मनू ठरू शकत नाही. कारण स्वायंभूव मनूच्या मुलाचे नाव प्रियव्रत असे आहे. हे नियत आहे.

(२) श्रीमद्विष्णुपुराण, दुसरा भाग, अध्याय १ मधील २७ ते २९ या श्लोकांमध्येही याच मतसलस पुष्टी मिळते.

बलदेव उपाध्यायाचा निष्कर्ष

मत्स्य- वायुपुराणातील या विधानाचा परामर्ष घेताना आचार्य बलदेव उपाध्याय आपल्या पुराणविमर्श या ग्रंथातील सातव्या परिच्छेदामध्ये म्हणतात---

“ प्रतीत होता है कि यह प्राचीन निरुक्ती के ऊपर किसी अवांतर युग की निरुक्ती का आरोप है। प्राचीन निरुक्ति के अनुसार स्वायंभुव मनु के पुत्र थे प्रियव्रत, जिनके पुत्र थे नाभि नाभि के पुत्र थे ऋषभ, जिनके एक शत पुत्रों में से ज्येष्ठ पुत्र भरत ने पिता का राजसिंहासन प्राप्त किया और इन्ही राजा भरत के नाम पर यह देश अजनाभ से परिवर्तित हो कर भारत वर्ष कहलाने लगा। जो लोग दुष्यन्त के पुत्र भरत के नाम पर यह नामकरण मानते हैं, वे परंपरा विरोधी होने से अप्रमाण हैं।

यावरुन हेच सिध्द होते की नामस्करणस्वामी भरत हा आद्य मनू स्वायंभूव नव्हे तर तो ऋषभपुत्रच आहे। या देशाचे आजचे नामकरण दुस-या कोणत्याही भरताच्या नावाने झालेले नाही. ऋषभपुत्रच प्रजेच्या भरण- पोषणाच्या संदर्भात खरे भरत ठरतात (महापुराण, १५।१५७ व २२२ हरिवंशपुराण, ९।२१) ही भरत नावाची निरुक्ती जैन व अजैन अशा सर्व साहित्यात संगतवार सापडते. स्वायंभूव मनूला कोंठेही भरत म्हटलेले नाही. महापुराणातील प्रमोदभरतः प्रेमनिभरा बंधुता तदा। (१५।१५८) अशा उल्लेखांवरुनही याच परंपरेचे प्रामाण्य सिध्द होते.

ब्रम्हपुराणाचे परीक्षण

तथापि ब्रम्हपुराणात एके ठिकाणी मात्र असा एक उल्लेख आहे की त्यावरुन भरतवर्षाचे नाव दुष्यंताचा उत्तराधिकारी (शकुंतलापुत्र सर्वदमन) जो भरत त्याच्या नावावरुन रुढ झाले असा अर्थ लावण्याचा काहीजण प्रयत्न करतात. पण तोही उल्लेख पुराव्याच्या, सुसंगतपणाच्या आणि साहित्याच्या साक्षीच्या इतर निकषांवर टिकत नाही.

दुष्यन्तस्य तु दायादो भरतो नाम वीर्यवान्
स सर्वदमनो नाम नागायुतबलो महान्।
चक्रवर्ती सुतो जज्ञे दुष्यन्तस्य महात्मनः
शकुंतलाया भरतो यस्य नाम्ना तु भारताः॥

- ब्रम्हपुराण,

(B.O.R. Annals, vol. 36 (1955),PP.114 to 118)